

2008 - Järnbärrarbygden som blev frälst av kopparn

av Bo Jansson

Säg Torsång och du har en del av Faluns historia.

En enkel berättelse om sambandet Torsång – Falun i ett historiskt perspektiv. Uppgifterna är hämtade från böcker om kopparberget och Falun, tidningsartiklar, Fredrik Sandberg, Örjan Hamrin och Eva Carlsson. Dalarnas museum, Sven Olsson, gruvan samt Hakon Ahlbergs artiklar i tidningsbilagan "Färgstarka Falun" m.fl. källor. Tankarna har odlats i studiecirkeln "Torsång från istid till nutid".

- Isen smälter
- Järnfolket
- Stenåldersmänniskorna
- Järnframställning vid Ösjöns strand
- Koppargruvan Bocken Kåre
- Asatron
- Kristendomen Bytesbrevet
- Svärdsjö får egen kyrka
- Gustav Vasa Lodjor och vindkörning
- Karl IX kolning
- Drottning Kristina Burgrevegården
- Flottning
- Skutor
- Ångbåtar, pråmar, roddbåtar
- Posten, vägar, färjor, flottbroar
- Korsnäsbolaget

Isen smälter

Den senaste inlandsisen som i våra trakter var 3000 m tjock. Isen sänkte landet och sög upp havets vatten och sänkte ytan i västerhavet så mycket att man kunde gå på havets botten till det nuvarande England.

Isens utbredning från sin högsta del i övre Norrland sträckte sig i söder till norra Tyskland. I väster en bit utanför Norges nuvarande kust och i norr till Nordkalotten.

När isen smälte och landet höjdes skedde det i stort från söder till norr. Isen försvann från våra trakter för 11000 år sedan och delar av Sverige söder om oss var täckt av havet.

Det enorma naturskådespelet som utspelade sig när isen smälte och isälvarna strömmade ut i isens underkant. Med sig hade älvarna alla jordmassor som samlats upp i isen när den bildades.

Nu bildades våra älvar, grusåsar, morän-och siltlandskapet som under årtusenden ombildats och utvecklats och fortsätter så. Den nivå havet nådde som högst var här ca 200 m i nuvarande höjdsystem. Spår efter högsta kustlinjen kan man se bland annat på Rösåsen.

Jägarfolket

Under istiden var det möjligt att vandra, leva och jaga utanför isens kant. På nuvarande havets botten från Europa efter Norges kust och från Sibirien till Nordkalotten.

Isen drog sig tillbaka växterna och djuren flyttade hit var det möjligt för jägarfolk att komma över fjällen från Norge och hit till våra bygder. De lämningar man har hittat vid Uvberget tror man är spår från besök av jägarfolk för mer än 9000 år sedan. Vid den tiden hade havet sjunkit tillbaka till en nivå 13 meter över nuvarande älv och sjönivå.

Stenåldersmänniskorna

Man har i byn Tyllahagen och på en landsremsa i Holmsjön gjort många spännande fynd efter stenåldersbefolkning som levde här för 7000 år sedan och tusentals år framåt.

Tyllahagen och Holmsjöarna som står i förbindelse med Dalälven genom bäcken Fåran ligger ca 2 km söder Torsångs kyrka. Genom åren har man där hittat många stenyxor och tolkar man modellerna så spänner de över flera tusen år.

Den här boplatsen är kanske ursprunget till olika bosättningar på flera mils avstånd. Stenyxor härifrån finns i mångas ägo men den största samlingen ca 40 st finns i Dalarnas Museums ägo.

Ett spännande fynd är de kiselstenar som låg nära eldstaden och var en bergart som man använde till att göra upp eld med. Genom att slå en hård sten mot kiselstenen bildades gnistor som tände eld på det torra fnösket.

Bergarten svavelkis finns inte i trakterna kring Holmsjöarna men däremot i områdena vid Falu gruva och därför tyder fynden på att bosättarna kom från norr och väster via Falun. Svavelkisen har ända till idag varit en del av den omfattande kemisk-teniska verksamhet som pågått vid Gamla Mormor i flera hundra år.

Järnframställning vid Ösjöns strand

Redan århundradena vid Kristi födelse kunde Torsångsborna göra järn, råämnet var den malm som fanns som slam och grus i sjöar och myrar.

Förädlingen skedde genom att lägga malmen mellan varvade stockar och sedan tända eld resultatet blev en renad malm. Därefter förde man ner malmen i små blästergropar där man med blästerns hjälp kunde åstadkomma den temperatur som skilde slaggen och järnet åt. Järnet som efter utsmidning blev ett bra järn att använda för att skapa effektiva jordbruksredskap men det mesta gick nog till försäljning till Birka, Mälardalen och Gottland.

Bygderna runt Ösjön och Runn hyser många fyndplatser av tidig järnframställning och var nog grunden till den tidens rika bygd. Idag är den tidigaste kända järnframställningsplatsen i Dalarna belägen vid Ösjöns sydvästra strand.

Koppargruvan Bocken Kåre

Järnframställningen påverkade människors liv i området kring sjöarna Ösjön och Runn i mycket stor utsträckning. Man kan nog säga att det var en av de viktigaste perioderna i bygdens utveckling.

När de kunniga järnframställarna från Torsång etablerade sig i Falutrakten var sökandet efter sjö- och myrmalm en del av livsföringen.

Det var inte så konstigt att man när bocken Kåre kom hem med hornen röda undersökte den plats där bockens horn blivit röda. Det var myren där Falu gruva ligger nu. Här hämtade man den röda myllan som man trodde skulle bli järn men det blev så småningom en kopparliknande metall. Varifrån hade man fått sina kunskaper? Var det genom idoga tester, besökare från andra länder eller genom egna besök i andra länder.

Koppargruvan låg i Torsång i tusen år om vi tror att den startade på fem sexhundratalet och Kopparberget blev egen socken på slutet av femtonhundratalet.

Asatron

På platsen där Torsångs kyrka nu står fanns under vikingatiden en betydande kulturplats. Det är åtminstone vad vi tror och det kan vara så att Torsång var centrum i ett tudelat Dalarna långt före sockenbildningen.

Kulturplatsens betydelse har vi mycket lite kunskap om och det skulle vara intressant att

få reda på vad som hände i våra bygder under järnåldern och vikingatiden särskilt då vid området kring kyrkan i Torsång.

Kristendomen Bytesbrevet

När kom kristendomen till Torsång. När byggdes den första kyrkan. När bildades Torsångs socken. Vi vet att de tre första socknarna som delade Dalarna var Åhl, Nås och Torsång. Där Torsång omfattade Runnbygden och hade sin övre gräns mot Hälsingland. Var begynnelsen av socknarna att hänföra till slutet av asatron eller är det en frukt av kristendomens övertagande av bygderna.

Vi vet att socken betyder sökande till en gemensam plats och för sockenborna i Torsång var det kyrkan som låg vid Ösjön och Runns södra ändar på den landsremsa omgiven av vatten som kallas "Vången" Tors Vång blev Torsång. Vi har dopfontens fot som är från 1200-talets början. Vi har bytesbrevet från 1288 talet med alla sina sigill från Kung Magnus, Biskop Peter mf. biskopar. Där regleras kyrkans pant när man köpte en åttondel i Tiskasjöbergs gruva i Torsångs socken.

Vår nuvarande kyrka är från 1300-talets slut. Därför är det rimligt att säga att det är kyrka nummer två på samma plats.

Svärdsjö får egen kyrka

Den svåra och långa vägen till Torsångs kyrka blev upprinnelsen till en kyrka i Svärdsjö redan i slutet av 1200-talet.

Även Stora Kopparbergskyrka har tidiga anor och var många Bergsmäns kyrka men fungerade som satellitkyrka till moderkyrkan i Torsång fram till 1500- talets andra hälft då Stora Kopparberg belev egen socken.

Gustav Vasa lodjor och vindkörning

Innan Gustav Vasa blev kung var han här i Torsång, Rankhyttan, Ornäs vilket många sägner och minnesmärken berättar om.

Hans Räfts med Måns Nilsson och andra omtalade händelser som Klockarupproret har det skirvits mycket om. Men att Kung Gustav förstod vad Koppargruvan i Falun och silvergruvan i Sala betydde för kungen när han skulle skapa ett fritt och oberoende Sverige har skrifterna mindre att berätta.

Den oerhörda mängd ved och timmer som förbrukades vid gruvan vid losshållning och byggande hade skövlat vida områden runt Kopparberget. För att råda bot för detta beordrade Gustav Vasa att kronans Lodjor (skutor) skulle engageras i vedkörningarna från öarna i Runn. Gustav Vasa beordrade Torsångsborna att delta i vindkörningen vid gruvan i Kopparberget för att senare flytta förpliktelsen till Silvberge,

Karl IX kolning

Karl IX var lika intresserad av att Falu gruva skulle skapa välstånd i Sverige som sin far Gustav Vasa. Han genomdrev viss ordning när det gällde skogsprodukter till gruvnäringen.

Ett beslut som togs 1607 var att bönderna i Torsång, Vika, Tuna och Gagnef skulle leverera skattekol till gruvan.

Drottning Kristina, Burgrevgården

Drottning Kristina gjorde många besök i Falun hon hade också lärt sig att uppskatta Torsångstraktens begivenheter genom besök i Dalvik, Holm och andra platser.

Intill kyrkan i Torsång rann en bäck från Prästtjärn till Dalälven och invid Torsångs café fanns en bro över bäcken. Det hände sig inte bättre än att Drottningens kusk gjorde en dålig färd över bron och Drottningen Kristina stukade foten och fick uppsöka prästen som

också var fältskår. Efter detta fick bron namnet Drottningens bro och bäcken Kristinabäcken. Brons namn kan man se på kartan från 1800- talets första år.

På Sunnanös sydvästra kant finns en gård som bär namnet Burgrevegården. Den gården var en förlängning till Borgmästaren och Burgreven Teet i Falun från Drottning Kristina.

Flottning

Allteftersom gruvan i Falun fördjupades och produktionen av råkoppar ökade behövdes mer och mer ved till losshållningen och timmer till byggnationen i gruvan. I slutet av 1500-talet sökte man sig efter Dalälven och i första skedet efter Väster Dalälven för att få fram virke till Falun.

Man flottade virket i Dalälven och vid Täkten norr om Borlänge och i Torsång togs virket upp på stränderna och höggs upp för att bli den ved man eldade med. I Torsång fanns Torsångs Bom. En bom som var spänd över älven för att hejda det flytande virket.

Transporten till Falun av den upphuggna veden skedde på vintern i släde över isen och på sommaren med skutor. Timret buntades och förseddes med segel och med hjälp av vinden kom den till Falun.

Flottningen till gruvan pågick i 200-300 år ända tills krutet övertog losshållningen

Skutor

Vattenvägarna och grusåsarna var våra transportleder under århundraden. Femton, sexton och sjuttonhundratalet skutredare var bärande av de allra mesta transportererna. Det av staten ägda Kopparvågen i Falun var ett stort rederi som över sina hamnar i Vika strand och Gustafs fraktade råkopparn för förädling. Först till Säter och senare till Avesta.

Många var redarna som tack vare att de var tvungna att skatta för sin verksamhet i Falun, har givit oss en uppfattning om hur det fungerade och vilka de var.

En av skutkonstruktörerna AF Chapman. Han har ritat flatbottnade skutor speciellt för Runn och för att göra det möjligt att komma genom Tisken och upp Faluån till Kopparvågen. Kopior av hans ritningar förvaras ömt på flera platser i bygden.

Det var inte enbart råkoppar som transporterades. Det var även tegel från Vika till bygget av Kristine kyrka. Det var gödsel från Faluns latriner ut till bönderna i Torsång. Det var oxhundar och mycket annat och en del skutor hade små salonger för passagerare. Vi vet inte om man transporterade gödsel samtidigt som man hade passagerare.

Ångbåtar, pråmar och roddbåtar

Ångbåtarnas inträde i vårt sjösystem skedde för mer än 150 år sedan. Den första båten var hjulångarna Fahlun som var en passagerarbåt som trafikerade linjerna Fahlun-Torsång- Tuna. Det blev flera ångbåtar och rederier som trafikerade sjöarna och Dalälven med både passagerare gods och levande djur.

Timmerflottningen krävde många ångbåtar vid transporter från skiljet i Torsång till sågarna i Ornäs, Tisken och Runns norra strand.

Transporter av grus, tegel, sågat virke och malm från gruvorna i Skomsarby, Tyllahagen, Fornäs Udd och många andra produkter skedde på pråmar dragna av ångbåtar.

En populär och frekvent användning av pråmarna var att från ordenshus och frikyrkor lyfta ut bänkar till lövade pråmar och dra dem till dansbanor och öar för fest och glam. Nykterhetsföreningar, fackföreningar var de som ordnade alla utflykter. Det talas om att vid särskilda fastigheter i Falun kunde flera tusen besökare komma till stan med pråm.

I Torsång har vi en roddbåt med två årpar som 1901 byggdes vid Rogsjön och senare har

entusiaster byggt flera nya exemplar av den modellen.

Varje sommarlördags morgon vid tretiden lastade pigor och drängar från Dalvik och Sunnanö sådana här båtar fulla med produkter från gården och tillsammans med husbondfolket rodde man till Falun och till Holmtorget för försäljning till stadsborna. En produkt man hade med i sina båtar var vitmossa och därför fick Torsångsborna öknamnet "Mosstappar".

Innan hemfärd fick nog husbonden, om affärerna gått bra, några supar innanför västen.

Posten, vägar, färjor, flottbroar

Falun var målet för all kommunikation för hela Dalarna, Hälsingland, Mälardalen och Stockholm under flera århundraden.

Det var naturligt att posten i länet styrdes från Falun. Posten i Torsång levererades via Ornäs järnvägsstation en tid. Här har också funnits poststation under olika tider. Ångbåten Najad var också postförande.

De som färdades på land från och till Mälardalen och Stockholm färdades på lättframkomliga grusåsarna och på de moränslätter där moränen var lättbearbetad. Där färd över vattnet var nödvändig skedde det med färjor och båtar. Över de små vattendragen byggdes broar. På Torsångskartan från 1800- talets första årtionde har vi Drottningbron, ett minne av Drottning Kristinas färder här. I ett skjul efter Torsångsvägen finns en av de tre färjorna som trafikerade älvarna i Torsång. Den färja vi har kvar är från 1852 och byggdes av en Kårtyllatimmerman.

1860 kunde Torsångsborna bygga två flottbroar, den ena över Lillälven öster om kyrkan. Broarna kunde byggas för att staten satsade 10000 riksdaler. Konstruktören var konstmästaren Steffansson vid Falu gruva. Originalritningen påskrivna på Stockholms slott förvaras i Storas arkiv i Tallenområdet.

Gästgiverierna i trakterna var många. Naglarby, Buskåker, Mellsta, Komtill- måtta och Dalsjö är väl de mest kända. Det sägs också att de funnits ett på Sunnanö. Torsångsbönderna hade en tid skjutsplikt vid gästgiveriet vid Vika Strand.

Korsnäsbolaget

Det stora kortset på en udde av Runns norra strand ledde pilgrimerna på sin färd till Trondheim via Torsång och över Runn. Då fick vi namnet Korsnäs. Många tiotal år på 1800- talets andra hälft var Runnbygdens och Dalälvens sågverksdistrikt det största i Sverige.

Korsnäsbolaget byggdes för att slippa den stora trängseln vid timmertransporterna på Lillälven i Torsång en kanal mellan Ösjöns södra ände och Dalälven via Prästtjärn öster Torsångs kyrka. Den gård som Drottning Kristina förlänat Borgmästaren och Burgreven teet i Falun var på 1800- talet i Korsnäsbolagets händer. Gården ligger på Sunnanö vid Össjöns strand och kallas Burgrevegården än idag.

Burgrevegården var hemmahamn för flera av Korsnäsbolagets ångbåtar.

Slutord

Det här var ett försök att med brottstycken ur historien visa på Runnbygdens enorma kulturhistoria. Skriften vill också skapa ett intresse och stöd för den kommande historieboken om Torsång.

Med Vänliga Hälsningar

Bo Jansson

[Till huvudsidan](#)